

חורבת בתה, כפר ומנזריו

לדמותו של מרחב כפרי נוצרי
בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה

יעקב אשכנזי
ומרדכי אביעם

חורבת בתה, כפר ומנזריו: לדמותו של מרחב כפרי נוצרי בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה

בשער המאמר:
הכנסייה במנזר
בחורבת קב,
כרמיאל
(כל התמונות והמפות
במאמר של המחברים)

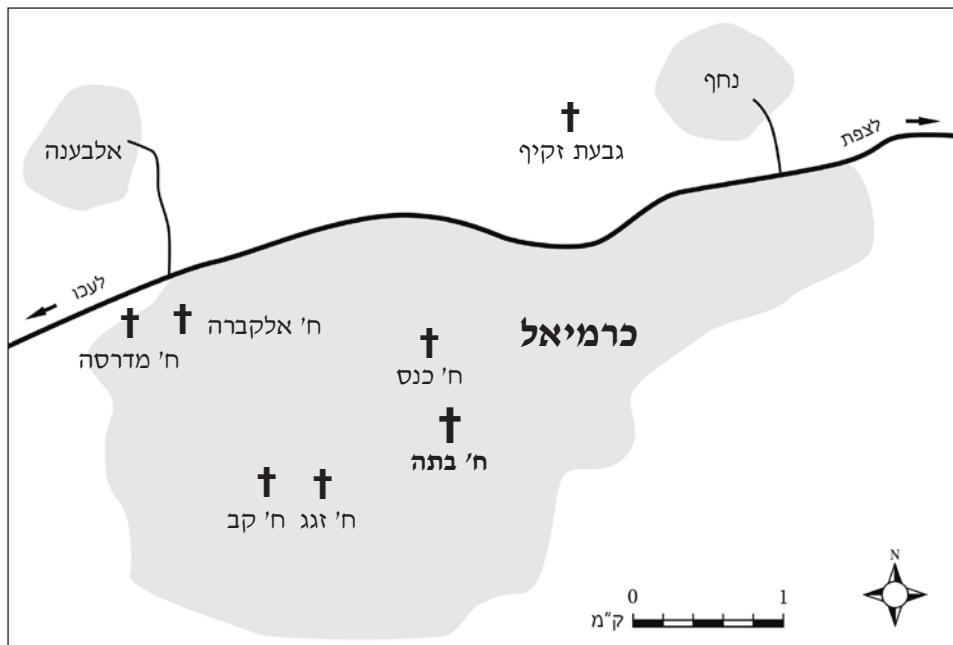
במאמרה על הקשר שבין הנזיר לחברה תיארה לאה די סגני את מערכת הקשרים שבין תנועת הנזירות לאוכלוסייה החילונית בפלסטנה על סמך מקורות ספרותיים-הגיוגרפיים, וציינה שקשרים אלה לא היו נרחבים. אשר לנזירות הכפרית, בהיעדר מקורות ספרותיים מפורטים כמו אלה הקיימים על נזירות המדבר והנזירות העירוניות, דרושים לדברי די סגני מחקרים ארכאולוגיים שיאירו את תפוצתה, מעמדה ואופייה.¹ בשנים האחרונות נאסף מחפירות ומסקרים מידע ארכאולוגי רב בנושא זה. המחקר של איתמר טקסל על המנזר בח'רבת א-צויאג' הציג מנזר כפרי על מגוון רכיביו, והוא גם דן בנזירות הכפרית ברחבי הארץ.² מאמרנו זה הוא חלק ממחקר רחב יותר הנענה לקריאתה של די סגני, ואנו מציעים בו הרחבה ויישום של המידע הארכאולוגי הנוגע לנזירות הכפרית, בגליל בכלל ובתחומה של העיר המודרנית כרמיאל בפרט.

עם גידולה של כרמיאל והתפשטותה לגבעות שממערב למרכז העירוני הישן נעשו בסביבה זו כמה חפירות ובעיקר סקרים, ובחינה מעמיקה של הממצאים מעשירה את הידע על חיי הכפר בגליל, בארץ-ישראל ובמזרח אגן הים התיכון בשלהי העת העתיקה. בתחום העיר פזורים לפחות שבעה אתרים נוצריים מן התקופה הביזנטית, והמרכזי שבהם, חורבת בתה, היה כפר מבוצר. על הגבעות שסביבו מצויים שרידים של עוד שישה מכלולים, וכפי שנטען בהמשך, היו אלה מנזרים. מנזרים בסביבה כפרית לא היו תופעה חריגה בנוף המזרח הביזנטי, וכרמיאל מאפשרים ריכוז הממצא על תא שטח קטן יחסית, רמת ההשתמרות הגבוהה והחפירות שנעשו בחלק מהאתרים, מיפוי מדרגמי מצוין של מרחב כפרי גלילי רחב, שכלל עשרות מנזרים.

במחקר שהתפרסם לאחרונה במקום אחר סקרנו את מפת מנזרי הגליל המערבי בתקופה הביזנטית והראינו שבמאות החמישית והשישית לסה"נ התחוללה באזור זה, כמו באזורים אחרים במזרח, פריחה כלכלית – תוצר של תהליכי מקרו ומיקרו גם יחד.³ הצענו לזהות שלושים ואחד אתרים כמנזרים, ועליהם אפשר להוסיף, בזהירות הראויה, עוד כמספר הזה אתרים בגליל העליון שמצפון לגבול הביין-לאומי שבין ישראל ללבנון; אתרים אלה ראויים להיחשב מנזרים על פי התאמתם לטיפולוגיה שהצגנו במחקרנו, אלא שמחסור בנתונים מונע מאתנו לזהותם בוודאות כמנזרים.⁴

תודתנו לפרופ' יוסף פטריך, שלא חסך מזמנו, קרא את המאמר וסייע בידינו בעצה טובה, בהארות ובהערות, ולישראל רונן על שקרא והעיר את הערותיו החשובות. מובן שהאחריות לכתוב היא שלנו בלבד.

- L. Di Segni, 'Monk and Society: The Case of Palestine', J. Patrich (ed.), *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, Leuven 2001, pp. 31–36
- I. Taxel, *Khirbat es-Suyyagh: A Byzantine Monastery in the Judean Shephelah* (Salvage Excavation Reports, 6), Tel-Aviv 2009
- J. Ashkenazi & M. Aviam, 'Monasteries, Monks and Villages in Western Galilee in Late Antiquity', *JLA*, 5 (2012), pp. 293–321
- לא נערכו סקרים ארכאולוגיים באזור שבין נהר הליטני לגבול לבנון-ישראל, בכל המחוז הכנסייתי של המטרופוליס

מפת מנזרי כרמיאל

ככלל הגליל המערבי, מרכס שגור, דרך בקעת בית־הכרם, צפונה אל עבר ערוצי הנחלים כזיב ובצת, ועד הליטני, היה מיושב בצפיפות רבה בתקופה הביזנטית. היישוב היה כפרי והתבסס על מקורות המחיה האופייניים לאזור (שמן ויין), וההתיישבות הנזירית הייתה ככל הנראה חלק מהתרחבותו ומדרך הניצול שלו את עתודות הקרקע באזור. מחקרנו מראה כי המנזרים לא היו מבודדים אלא שכנו קרוב לכפרים, שטחם היה קטן ברוב המקרים, היו בהם מתקני ייצור, והפיקו בהם תוצרת שעלתה בהרבה על הצרכים המידיים של הנזירים.

הטיפולוגיה של המנזרים בגליל המערבי

במסעו לגליל בשנת 1875 ביקר ויקטור גרן בכקעת בית־הכרם, שבה שוכנת כרמיאל. רק על אתר אחד באזור זה, חורבת מדרסה – ראס־א־דויר, שעל גבעה ממערב לשכונת גבעת רם בכרמיאל כיום, הוא כתב: 'שמו של המקום מרמז על כך שכאן עמד מוסד נוצרי', אך הוא לא זיהה במסעותיו

של הפרובינקיה פניקיה, הלוא היא העיר צור, מלבד סקרים שעשו במאה התשע־עשרה א' רנן, ו' גרן וה'קרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל'. גרן תיאר לפחות שלושים אתרים שבהם זיהה כנסיות עתיקות. ראו: ו' גרן, תיאור ארץ־ישראל, ו: הגליל, תרגם ח' בן־עמרם, ירושלים תשמ"ה. אם מביאים בחשבון שגרן לא ברק כל חורבה בסקר יסודי או בחפירה מקצועית, אפשר להניח, מתוך השוואה לסקרים שנערכו בגליל המערבי, שהמספר היה גדול בהרבה. בהתחשב בכפרים ובחורבות הרבים בדרום לבנון הנושאים את השם דיר (מנזר בערבית), לא מופרך להניח כי הנוף הכפרי מצפון לגבול הבין־לאומי בין ישראל ללבנון היה זהה לזה שמדרום לו. לסקירה על דרום לבנון ראו: R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris 1927, pp. 18–36

שום חורבה כמנזר ונמנע מכך גם במקרה זה.⁵ גם בסקר המפורט של ה'קרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל', שנערך באותה עת, לא זוהו מנזרים במרחב הכפרי, וגם בתיאורים מאוחרים יותר ואף בחפירות ארכאולוגיות קשה למצוא אתרים במרחב כפרי שהוגדרו מנזרים, חוץ מכמה יוצאים מן הכלל ליד אתרי קודש כדוגמת כורסי. קלודין דופן חפרה בשלומי 'חווה של מנזר', אך ציינה שאינה יודעת היכן היה המנזר שחווה זו השתייכה אליו. היא פירשה את ממצאיה כביטוי לקיומו של רכוש כנסייתי (מן הסתם של הכנסייה העירונית של צור) במרחב הכפרי בגליל.⁶ משה פראוסניץ, שחפר את הכנסייה בשבי-ציון, ומיכאל אבי-יונה, שסייע בידו בניתוח הממצא, הציגו את האתר ככנסייה, אך לא ניסו לברר אם הייתה ממוקמת בכפר או לידו, לא בחנו מה משמעות החדרים שהקיפו אותה, מה פשר מתקני הייצור שנמצאו בתחומה וכדומה.⁷ הממצא מהגליל המערבי מלמד כאמור על פריחה כלכלית במאות החמישית והשישית – פריחה זו באה לידי ביטוי בין היתר באתרים קטנים שבמרכזם כנסייה וסביבה חדרים מגורים ומתקני ייצור חקלאיים, בתי בד וגתות; אנו מציעים שרבים מאתרים אלו היו מנזרים.

שאלה מכרעת בניתוח דפוס ההתיישבות הנזירית בגליל המערבי היא איך להבדיל מנזר מחווה או מכפר קטן. נראה שהדרך הטובה ביותר להתמודד עם שאלה זו היא להשתמש כאב-טיפוס במתחמים דומים במרכזי נזירות אחרים, בעיקר במדבר יהודה, שזוהו בוודאות כמנזרים. לצורך זה נאמץ את המנזר בח'רבת אל־קניטרה, שסקר יזהר הירשפלד.⁸ האתר גודלו דונם אחד, והוא משתרע על גבעה קטנה. יש במתחם כמה חדרים, ובהם קפלה וחדר ששימש מאגר מים, ושאר החדרים היו כנראה תאי מגורים, וכן יש באתר בית בד. התנאים הטבעיים של מדבר יהודה מוציאים מכלל אפשרות שזה היה בית חווה, בייחוד משום שנמצאה בו קפלה, התופסת כמעט שלישי מהאתר כולו. מחפירות ארכאולוגיות בישראל כמעט אין ראיות לבניית בית תפילה – בית כנסת, מקדש או כנסייה – בבית חווה.

המנזר בח'רבת אל־קניטרה אינו ייחודי. תכניות דומות מוכרות מאתרים אחרים, למשל במנזר סכולריוס, ששטחו 4 דונמים, יש מבנה מרובע (60 × 65 מ'), שחולק על ידי קירות ליחידות או לחדרים, ובמרכזו מגדל איתן.⁹ האתר זוהה כמנזר מפני שבמקורות היסטוריים נזכר דבר קיומו של מנזר באזור זה, ומפני שבסקר תועדו על פני השטח בסיסי עמודים, שברי לוחות שיש, רעפים ואבני פסיפס. דוגמאות אחרות הן המנזר בכפר־בריכא, שנזכר גם כן בטקסטים הגיוגרפיים של אבות

5 גרן (שם), עמ' 304.

6 לפרסום בעברית ראו: ק' דופן, 'נכסי הכנסייה הנוצרית בגליל המערבי בתקופה הביזנטית הקדומה', קתדרה, 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 57-62; פרסום מעודכן יותר ראו: C. Dauphin, 'A Byzantine Ecclesiastical Farm at Shelomi', Y. Zafrir (ed.), *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem 1993, pp. 43-48; ולפרטים נוספים על הפיריה ראו: idem, 'Ceramic Evidence for the Rise and Fall of a Late Antique Ecclesiastical Estate at Shelomi in Phoenicia Maritima', G.C. Bottini, L. Di Segni & L.D. Chrupcala (eds.), *One Land, Many Cultures*, Jerusalem 2003, pp. 61-74

7 M. Prausnitz, *Excavations at Shavei Zion*, Rome 1967, p. 14

8 'הירשפלד, המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזנטית, ירושלים תשס"ב, עמ' 139-140, איור 68.

9 שם, עמ' 128-130. וראו גם: 'פטרין, נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזנטית: מפעלם של סבאס ותלמידיו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 123-127.

המדבר – במקום זהו כמה קירות, מגדל וגת ובה צלב¹⁰ – והמנזר בח'רבת אלברכות, שנחשפו בו קיר המקיף שטח של דונם, ובו שער עם אבן גולל, רעפים, כלי חרס וגת.¹¹ לאור ממצאים אלה ממדבר יהודה הצענו לזהות מתחמים בנויים בגליל כמנזרים אם נמצאו בהם המאפיינים הבאים, כולם או רובם:

1. שטח האתר אינו יותר מ־5 דונמים.
2. תכנית המתחם מלבנית וסביבו חומה או שהקירות החיצוניים של החדרים יוצרים קו רציף.
3. יש במקום שרידי כנסייה או קפלה (שרידי המבנה עצמו, אפסיס, עמודים בציר מזרח-מערב, שרידים אדריכליים, שרידי שיש מהריהוט הפנימי, אבני פסיפס, רעפים).
4. השרידים אינם של בניינים או של בתים נפרדים אלא של מתחם חדרים סביב חצר מרכזית או משני צדי סמטה.
5. יש במקום שרידי מתקנים חקלאיים (גתות, בתי בד).
6. נמצאו במקום כלי חרס מהתקופה הביזנטית.

על פי מאפיינים אלה הצלחנו לזהות במהלך הסקר שערכנו ואחריו לפחות שלושים מנזרים אפשריים. בשבעה מהם היו כל המאפיינים שצוינו, ובשניים מהם התגלו גם כתובות שהזכירו את אב המנזר (הגומנוס [hegoumenos]), ואלו לדעתנו מנזרים ודאיים. אחד מהם הוא המנזר בח'רבת אל־שביכה, שנחשפו בו בחפירות הצלה חדרים מאורגנים משני צדי סמטה, בית בד וכנסייה ובה כתובת ייסוד שנזכר בה אב המנזר.¹² בסקרים ובחפירות בתחום העירוני של כרמיאל אותרו כאמור שבעה מכלולים שהטיפולוגיה שהוצגה לעיל מאפשרת לזהותם כמנזרים. אנו סבורים שמחקר של אתרים אלה הוא הזדמנות להציג את המציאות החברתית־הכלכלית שאפינה את המרחב הכפרי בשלהי העת העתיקה.

חורבת בתה: הכפר

חורבת בתה, שבמרכז העיר כרמיאל, היא אחד האתרים הייחודיים מן התקופה הביזנטית בגליל המערבי. זוהי חורבה של כפר, ששטחו היה כ־15 דונם. הכפר השתרע על פסגת גבעה עגולה ועל המדרון הדרומי שלה. זהו הכפר היחיד מהתקופה הביזנטית בארץ־ישראל שידוע לנו שהיה מוקף חומה. בסקר של שרידי הכפר זיהינו, בין בתי המגורים, כבשן לייצור כלי חרס, בית בד, כמה בורות מים ומאגר גדול. בחפירה נחשפו שתי כנסיות: אחת גדולה, בחלק העליון של הגבעה, ואחת קטנה, למרגלותיה. הכנסייה שעל הגבעה הייתה ככל הנראה הכנסייה הראשית של הכפר ושל

10 הירשפלד (שם), עמ' 138–139.

11 שם, עמ' 227–228.

12 לממצאי החפירה בח'רבת אל־שביכה ראו: ד' אבשלום־גורני וא' טצ'ר, 'חפירות בח'רבת אל־שביכה', צ' גל (עורך), ארץ־צפון, ירושלים 2002, עמ' 220–254. לכנסייה ראו: ד' שיאון, 'הכנסייה', שם, עמ' 255–262; לכתובות: ו' צפריס, 'הכתובות ביונית', שם, עמ' 340–344.

כנסיית המנזר
בחורבת בתה

סביבתו הקרובה. ברצפת הפסיפס שלה נתגלו שמונה עשרה כתובות משלב הבנייה הקדום, ככל הנראה בתחילת המאה השישית, ושתיים מהשיפוץ שנעשה בה בהמשך אותה מאה. בכתובות נרשמו שמות של אנשים שלא השתייכו לממסד הכנסייתי ושל אנשי כנסייה. בצד הבישוף סטפנוס נזכרו כוהנים (פרסביטרים [presbyteroi]), שמשים לדרגותיהם (ארכידיאקונים [archidiakonoii], דיאקונים [diakonoii], תת-דיאקונים [hypodiakonoii]), קוראים (אנאגנוסטס [anagnostes]) וגם מנהל משק הכנסייה (אויקונומוס [oikonomos]). הכנסייה ניטשה במאה השביעית. איננו יודעים באיזו עיר כיהן הבישוף סטפנוס – בציפורי שבפלסטינה השנייה או בעכו שבפניקיה – אבל אזכורו בכתובת ומספרם הגדול של בעלי התפקידים במדרג הכנסייתי שנרשמו בה מצביעים על חשיבותו של הכפר באזור.¹³ גם בכנסיות בכפרים גליליים אחרים נתגלו כתובות שעשויות להעיד על חשיבותם ועל מרכזיותם. למשל בשרידי הכנסייה שנחשפו בקיבוץ עברון נזכרו כעשרים בעלי תפקידים במדרג הכנסייתי ובהם בישוף, ככל הנראה הבישוף של עכו; בכתובת בכנסייה בחורבת כרכרה נזכרו בישוף כפרי (חוראפיסקופוס [chorepiscopos]), מפקח כנסייתי (פריודויטס [periodeutes]) וארכיבישוף, כנראה

13 על הכתובות ועל זיהוי עירו של הבישוף סטפנוס, ומתוך כך על השתייכותו הפרובינקיאלית של הכפר ראו: V. Tzaferis, 'Greek Inscriptions from Carmiel', *Atiqot*, 21 (1992), pp. 129–134; L. Di Segni, 'Dated Greek Inscriptions from Palestine from the Roman and Byzantine Periods', Ph.D. dissertation, The Hebrew University, Jerusalem, 1997, pp. 332–333

הכנסייה בחורבת בתה. בצד השמאלי של הפסיפס ניתן לראות את שרידי הכתובות

(באדיבות רשות העתיקות)

המטרופוליטס (metropolitēs) של צור, בירת הפרובינקיה פניקיה; ובכתובות בכנסיות בסחמאטא נזכרו ארכיבישוף ועוד בעלי תפקידים בכירים.¹⁴ אם כן הכתובות הרבות בחורבת בתה ובעלי התפקידים הרבים שנזכרו בהן מלמדים על מעמדו החשוב של הכפר בממסד הכנסייתי הפרובינקיאלי, בין שהיה כפוף מבחינת הכנסייה לפלסטינה השנייה ובין שהשתייך לפניקיה.

המנזרים

המנזר הקטן שבחורבת בתה

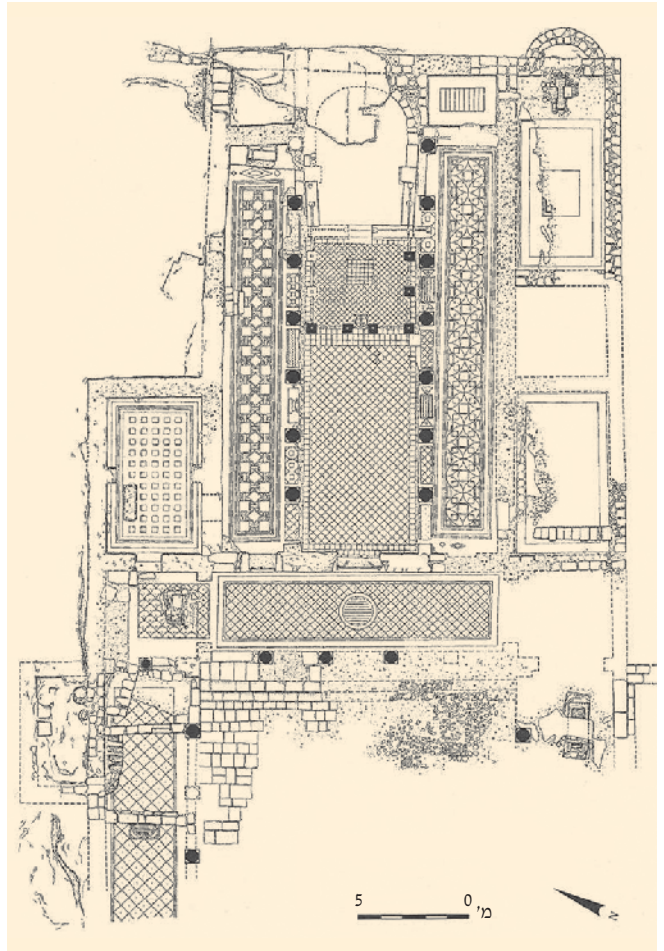
הכנסייה השנייה בחורבת בתה נמצאת כאמור למרגלות הגבעה, צמודה לחומת הכפר. כנסייה זו קטנה במידה ניכרת מהכנסייה הגדולה של הכפר, סורגיה עשויים מאבן גיר ומקושטים בצלבים, סביבה חדרים צמודים, וביניהם בית כר.¹⁵ בשל סימנים אלה אנו סבורים שזו הייתה כנסיית מנזר קטן, ששכן

14 לממצא מעברון ראו: V. Tzaferis, 'The Greek Inscriptions from the Early Church at 'Evron', *Eretz Israel*, 19 (1987), pp. 36–53. קריאה ערכנית יותר של הכתובות ראו: די סגני (שם), עמ' 230–258. לממצא מחורבת כרכרה ראו: N. M. Avi-Yonah, 'An Addendum to the Episcopal List of Tyre', *IEJ*, 16 (1966), pp. 209–210. לסחמאטא ראו: Makhoully & M. Avi-Yonah, 'The Byzantine Church at Suhmata', *QDAP*, 3 (1934), pp. 92–105. פ' ויטו, 'חורבת בתה', חדשות ארכיאולוגיות, סז-סח (1978), עמ' 16.

בקצה הכפר של חורבת בתה. אפשר שהמנזר היה תחילה מחוץ לכפר והוכנס אליו עם בניית החומה. אך מאחר שהמנזר תחום בתוך חומת הכפר מסתבר שהנזירים, אף שאורח חייהם ייחד אותם מתושבי המקום, היו חלק מקהילת הכפר.

חורבת כנס (ח'רבת אלכנאיס)

חורבת כנס נמצאת על גבעה מצפון לחורבת בתה, ושמה הערבי משמר את קיומה של כנסייה אחת לפחות במקום. בחפירה באתר בשנת 1993, לקראת בניית מגרשי ספורט, נחשפו שרידי כנסייה בזיליקלית, שהשתמרו ממנה בעיקר היסודות החצובים בסלע ורצפות הפסיפס. מצפון וממערב התגלו חדרים שלדעתנו שימשו מגורי נזירים. האפסיס נבנה על סלע טבעי נישא, ולא נתגלו שרידים מהבמה או מהמזבח. הסיטרה המרכזית רוצפה בסגנון אופוס סקטילה, ריצוף בצורות גאומטריות, באבנים לבנות ואדומות. בחדר צמוד לסיטרה הדרומית של הכנסייה, שגם הוא היה מרוצף רצפת פסיפס, נתגלה אגן טבילה קטן בצורת צלב.¹⁶

שש כתובות יווניות נתגלו ברצפת הפסיפס, רובן שמורות היטב. החשובה שבהן היא כתובת הקדשה במרכז הנרתקס; נרשמו בה עשרה אנשים, נזירי המנזר או תושבים מהכפר הסמוך, ושמות רובם מעידים על מוצאם השמי. בכתובות אחרות נזכרו דיאקונים וארכידיאקון, אך לא נזכרו כוהנים (פרסביתרים) וגם לא אב המנזר (הגומנוס). אי אזכורם של כמרים מעיד אולי שמנזר זה, כמו המנזר שלמרגלות הגבעה של חורבת בתה, קיבל שירותי דת מכוהנים מהכפר הקרוב, מה שמלמד שלקהילת הנזירים היו קשרים לקהילת הכפר. הדבר מקבל חיזוק מקיומו של אגן הטבילה הקטן הצמוד לסיטרה הדרומית (כמו בחורבת קב, ראו להלן): אפשר שאנשי הכפר נהגו להטביל את ילדיהם במנזר משום שראו בנזירים אנשים קדושים ובמנזר מקום קדוש, ביטוי שנזכר במפורש (ἐν τῷ ἁγίῳ τόπῳ) בכתובת הגדולה שבנרתקס.

תכנית המנזר בחורבת כנס

16 ד' אבשלום-גורני ומ' אביעם, 'חורבת כנס', חדשות ארכיאולוגיות, קג (1995), עמ' 21.

המנזר בחורבת כנס (באדיבות רשות העתיקות)

תכנית חורבת זגג

חורבת זגג (ח'רבת אלקזאז)

חורבת זגג היא אתר קטן המשתרע על דונם אחד בערך, על ראש גבעה קטנה מבודדת במרכז העיר כרמיאל, כקילומטר ממערב לכפר שבחורבת בתה. נוסף על חרסים מן התקופה הביזנטית נתגלו באתר אבני פסיפס צבעוניות ורעפים, ואותרה גם גת. בחפירה על הגבעה בשנת 2006 זוהו שלושה חדרים באגף הדרומי של המתחם, אחד מהם היה בית בד, ונתגלתה בו משקולת אבן כבדה באתרה. בחלק העליון של הגבעה נחשפה קפלה קטנה עם אפסיס פנימי. נתגלתה בו רצפת פסיפס צבעונית בדגם צרפה, ובמרכזו נתגלה שקע מרובע,

חורבת זגג

בית הבד

הפסיפס באפסיס

האפסיס בזמן גילוי

שעמדה בו ככל הנראה רגל המזבח. בשל גודל האתר, החדרים שסביב, הקפלה ושני המתקנים החקלאיים אנו סבורים שהיה זה מנזר.¹⁷

חורבת קב (ח'רבת אלקבו)

האתר נמצא על גבעה קטנה, כ־400 מ' בקו אוויר מדרום־מערב למנזר שבחורבת זגג, בתחום פארק משחקים בשכונת רמת־רביץ. האתר נפגע קשות בשנות השישים של המאה העשרים מעבודות חציבה אינטנסיוויות, ולאחר מכן נעשו בו שתי חפירות הצלה. בשלב הראשון, בקצה הצפוני של האתר, נחשפו שרידי מבנה שנהרס בשרפה.¹⁸ בין אבני הריצוף של החצר התגלה מטמון של חמישים מטבעות זהב בתוך נר שמן, וזמנן אינו מאוחר משנת 663 לסה"נ, מה שמלמד שהאתר היה מיושב לפחות עד

הגת במנזר,
חורבת קב

17 האתר נחפר על ידי מרדכי אביעם מהמכון לארכאולוגיה גלילית במכללת האקדמית כנרת וטרם פורסם.
18 א' שטרן, ה' אבו־עוקסה ונ' גצוב, 'חורבת קב', חדשות ארכיאולוגיות, 112 (2000), עמ' 11-14 ותצלום אוויר בעמ' 17.

שנה זו.¹⁹ חפירת ההצלה השנייה נעשתה בחלק העליון של הגבעה, ונחשפו בה כנסייה בזיליקלית קטנה ובה שרידי רצפת פסיפס, קפלת טבילה קטנה ולידה עוד קפלה קטנה. הכנסייה הייתה מוקפת חדרים, ומצפון לה התגלתה גת גדולה מאוד עם בור איגום גדול ועמוק. באתר נמצאו שתי משקולות אבן גדולות, ששימשו כנראה כבית בד שהיה במקום. סביר מאוד שהכנסייה על החדרים המקיפים אותה וכן הגת ובית הבד היו שייכים למנזר.

חורבת כברה (ח'רבת אלקברה)

החורבה נמצאת על גבעה, כמה מאות מטרים בקו אוויר מצפון-מערב לחורבת קב, בשולי שכונת גבעת-רם. בחפירת הצלה באתר נתגלו מספר ממצאים העשויים להעיד שהיה זה מנזר. אבני הפסיפס הגדולות שנמצאו במקום עשויות להעיד על קיומם של מתקני תעשייה מהסוג המוכר מאתרים אחרים בגליל, ואבני הפסיפס הקטנות מקורן כנראה ברצפת כנסייה. שרידי הזכוכית הרבים מעידים שהיה במקום מרכז תעשייתי לייצור זכוכית או כלי זכוכית. על פני השטח נמצא מטבע מן המחצית השנייה של המאה השביעית לסה"נ.²⁰

בסקר בחורבת כברה נמצאה במדרון הדרומי-מזרחי מערה גדולה. אין בה שרידי טיח, כך שאין מדובר בבור מים. לא מן הנמנע שבתקופה הביזנטית הייתה זו מערת התבודדות, ושבעקבותיה נבנה המנזר שבראש הגבעה.

חורבת מדרסה (ראס א-דויר, ח'רבת אלמדרסה)

זהו אתר קטן ממערב לחורבת כברה, בקצה הצפוני של שכונת גבעת-רם, על גבעה החולשת על בקעת בית-הכרם שמצפון לה. כאמור בביקורו באתר ציין גרן כי הוא חושב שהיה במקום 'מוסד נוצרי'. מהשרידים שראה גרן לא נותר כמעט דבר חוץ מקטע – כנראה הדרומי – של רצפת הפסיפס של הכנסייה וכמה רעפים פזורים וכן משקולת של בית בד באתרה. לאור הממצא אנו מניחים שהיה במקום מנזר.

גבעת זקיף (ג'למת א-נחף)

שרידי מבנה על גבעה מבודדת גבוהה במרכז בקעת בית-הכרם, מצפון לכרמיאל. בסקר נמצאו במקום חרסים מן התקופה הביזנטית, רעפים ואבני פסיפס. קירות האבן של המבנה נשדדו, ורק היסודות נותרו, ועם זאת ניכר בבירור אפסיס הפונה לכיוון מזרח. בגלל גודל האתר והממצאים המעטים שבו אנו סבורים שהיה זה מנזר.

D. Syon, 'A Hoard of Byzantine Solidi from Horvat Kab', *INJ*, 14 (2000–2002), pp. 211–223 19
 ע' שטרן, 'ח' אל-קברה', *חדשות ארכיאולוגיות*, 118 (2006), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=292&mag_id=111

ניתוח הממצא הארכאולוגי בכרמיאל

שלבים קדומים

בחורבת קב דיווחו החופרים על שלב ביזנטי קדום. מאחר שטרם פורסם דו"ח סופי של החפירה, אי אפשר לתארך את השלב הזה בוודאות. עם זאת השכבה השנייה, שאליה שייכו החופרים את הכנסייה, הקפלות והגת, תוארכה לשלהי המאה השישית או לתחילת המאה השביעית. תיארוך זה נשען גם על מטמון המטבעות שנתגלה במבנה סמוך, ושתוארך לשנת 663 לכל המאוחר. מאחר שכל המטבעות נראים חדשים, הציע דני שיאון שהמטמון הונח שם זמן לא רב לאחר התאריך של המטבע האחרון.²¹

יש ראיות לשלבים מוקדמים גם במנזרים אחרים בגליל המערבי, ולדעתנו יש לכך שני הסברים: חלק מהשרידים המוקדמים הם אולי שרידי כפרים קטנים או חוות שבעליהן החליטו מטעמים כלכליים, חברתיים או דתיים להפוך אותם לרכוש כנסייתי (ראו להלן); וייתכן שהיה במקומות אלה מנזר קדום, ושבתקופת פריחה כלכלית הוא התרחב והגדיל את נכסיו הקרקעיים.²²

מתקנים חקלאיים

מרכיבים חשובים במנזרי הגליל המערבי, כמו במנזרים אחרים בישראל וכנראה גם במקומות אחרים, היו מתקני התעשייה החקלאית. המתקן הנפוץ ביותר היה בית בד – מתקן משוכלל לריסוק ולחיצה של זיתים להפקת שמן. תעשיית השמן פעלה בגליל במתקנים כאלה מהתקופה ההלניסטית, ועד מהרה הייתה לתעשיית היצוא החשובה ביותר באזור.²³ בתחום כרמיאל נמצאו בתי בד בחורבת בתה, בחורבת זגג, בחורבת קב ובחורבת מדרסה. בתקופות הרומית והביזנטית עיבדו בכל בית בד זיתים מכ־345 דונם של עצי זית, וסביב אתרי כרמיאל היו שטחים נרחבים מספיק לגידול עצי זית בהיקף כזה. בתקופות אלה הפיקו בכל בית בד כ־11.5 טונות שמן זית בעונה.²⁴ לאן הועברה כמות כזאת של שמן? האם מכרו המנזרים את השמן לאנשי הכפר בחורבת בתה? מסקרים שנעשו בגליל המערבי ברור שהיו בתי בד בכל כפר, ועל פי מספר המתקנים נראה שלאיכרים עצמם היו עודפי שמן זית למכירה. לפיכך אנו סבורים שתוצרת המנזרים יועדה בחלקה הקטן לתצרוכת עצמית וברובה למכירה.

המתקן התעשייתי האחר במנזרים היה גת. אפשר להעריך את תפוקת היין בגת על פי גודלו של משטח הדריכה ונפחו של בור האיגום. בגת בחורבת קב שטח משטח הדריכה 36 מ"ר, וקיבולת

21 שיאון (לעיל, הערה 19).

22 דוגמה ליישוב כפרי קטן שהפך למנזר אפשר לראות בתוצאות החפירה של חורבת חרמשית, ממזרח ללוד. החופרים דיווחו שחל שינוי במבנים שהיו במקום, ושנבנתה שם קפלה וברצפת הפסיפס שלה הופיע צלב. כמו כן דיווחו החופרים על שינויים באופי הגתות שמסביב, ושבתקום כמה גתות בינוניות הוקמה גת אחת גדולה. החופרים ייחסו את השינויים להקמתה של אחוזה במקום, אך לדעתנו שינויים אלו משקפים הקמה של מנזר בעל קפלה וגת מרכזית בדומה לממצאים מכרמיאל. ראו: צ' גרינהוט, 'חורבת חרמשית, עונות 1988–1990', עתיקות, 34 (תשנ"ח), עמ' 121–172.

23 מ' אביעם, 'ראשית הייצור הנרחב של שמן זית בגליל בעת העתיקה', קתורה, 73 (תשרי תשנ"ה), עמ' 26–35.
24 ח' בן-דוד, 'בתי בד וייצור שמן זית ביישובי הגולן בתקופת המשנה והתלמוד', עתיקות, 34 (תשנ"ח), עמ' 1–61.

בור האיגום 20.5 מ"מ"ק. הגת בחורבת זגג קטנה יותר: שטח משטח הדריכה 20 מ"ר, וקיבולת בור האיגום 8 מ"מ"ק. אף שאלה גתות יחידות במנזרים מבודדים, גודלם של משטחי הדריכה והקיבולת של בורות האיגום דומים לאלה של מתקני תעשייה גדולים מהתקופה הרומית, כמו זה שבאכזיב.²⁵ על פי האומדן המקובל 360 ק"ג (ליטר) תירוש בכור האיגום הם תוצר של ענבים מדונם אחד של כרמים. רוב החוקרים סבורים כי בור איגום היה מתמלא שלוש פעמים בעונה בערך. על פי חישוב זה היו למנזר בחורבת קב כ־150-200 דונם כרמים, ולמנזר הקטן בחורבת זגג היו כ־70-80 דונם – שטחים כאלו היו זמינים סביב האתרים. לפי חישוביו של שמעון דר, כרם של 1.5-3 דונמים סיפק את צורכי היין של משפחה ממוצעת בארץ-ישראל או באיטליה בעת העתיקה.²⁶ מקובל להניח שניזירים צרכו כמויות יין לא גדולות, בעיקר לצורכי פולחן. אם המנזר בחורבת זגג היה מנזר קטן, ששהו בו לא יותר מעשרה ניזירים, הרי 5-10 דונמים של כרמים יכלו לספק את צרכיו די והותר, ואם כן גם למנזר קטן זה היו עודפי יין למסחר. גודלן של הגתות במנזרי כרמיאל הוא כמעט כפליים מגודלן של אלו שנדונו במחקרו של טקסל על כלכלת המנזר שחפר בח'רבת א-צויאג.²⁷ בדומה להצעתו של טקסל, אנו רואים בייצור היין בגתות ובייצור השמן בבתי הכר מרכיב עיקרי בכלכלת המנזרים ובכלכלת הכפרים הסמוכים. סביר בעינינו שמנזרים קטנים כאלו צריכים היו להיעזר בכוח אדם מן הכפר בזמן המסיק והבציר, ושאת מרבית הפעולות החקלאיות האחרות בכרם יכלו הניזירים לעשות בכוחות עצמם.

מרבית המנזרים בארץ הנושבת היו כנראה מטיפוס המנזר הכפרי, כמו אלה שאנו עוסקים בהם במרחב של כרמיאל. על פי הניתוח של טקסל מנזרים אלו היו קרובים לכפרים ובכמה מקרים היו בתוך הכפרים.²⁸ לדעת טקסל הכפריים היו שותפים בפעילות החקלאית של המנזר כפועלים שכירים.²⁹ נראה שהפעילות החקלאית של המנזר – נטיעת כרמי זיתים וענבים, בניית בתי בד וגתות וייצור נרחב של שמן ויין – תרמה בין השאר לצמיחה כלכלית בכפר וליצירת זיקה ותלות הדדית בין שני יסודות חברתיים אלו: ניזירים וכפריים. טקסל הציע כי ייתכן שחלק מהתשלומים של הניזירים לכפריים היה במוצרים.³⁰ לדעת ויליאם זייסל הרווח של המנזר מהתוצרת החקלאית הוא שחזק את מעמדו בסביבתו הכפרית.³¹

25 ד' שיאון, 'בית גיתות רומי באכזיב', עתיקות, 34 (תשנ"ח), עמ' 85-99.

26 ש' דר, התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, והתקופה הביזנטית, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 240-262.

27 טקסל (לעיל, הערה 2), עמ' 212-213.

28 שם, עמ' 194-195.

29 שם, עמ' 214.

30 שם, עמ' 215.

W.N. Zeisel, 'An Economic Survey of the Early Byzantine Church', Ph.D. diss., Rutgers University, New Brunswick, NJ, 1975, pp. 273-275

קבורה

על פי הדעה הרווחת הנזירים נקברו במנזר, בדרך כלל בקריפטת או מתחת לרצפות הכנסייה. כך היה בכמה מנזרים במדבר יהודה,³² וכן במנזר בכורסי, שנתגלו בו עשרים ושמונה שלדי גברים ושלד אחד של ילד בן שנתיים עד חמש.³³ עם זאת הייתה קבורה של נזירים גם מחוץ למנזר, בקבוצות של קברים חפורים, למשל בבית הקברות של מנזר גרסימוס בדיר-חג'לה.³⁴

אנו מצייעים שבמנזרים הכפריים בגליל הייתה גישה שונה לקבורה, אם כי רק כנסיות מנזר מעטות נחפרו ביסודיות, ולכן המסקנות שאנו יכולים להסיק מן הממצא מוגבלות. בשלוש כנסיות בגליל נמצאו קברים מתחת לרצפות, שנחפרו דרך הרצפה: בחורבת כנס נתגלו ארבעה קברים, אחד מהם היה מכוסה בלוחות אבן גדולים, והלוח המרכזי היה מחורר, כנראה לצורכי נסך; בחורבת סוגר וזהו קברים חצובים דרך הרצפה, אך הם לא נחפרו; בחורבת מידב נתגלו שני קברים חצובים משוקעים בפינה הצפונית-המערבית של המתחם, ובמרכז אולם התווך היה קבר אחר חצוב בסלע והוא נתגלה עדיין מכוסה בלוח אבן גדול – אחד מתוך שניים שהיו במקור – ועל שרידי הלוח נמצאו שברי ארון קבורה מחרס.³⁵ בחפירת המנזר בשלומי נחשף מתחת לרצפת אחד החדרים קבר חצוב מטיפוס קבר דו-מקמר, טיפוס המוכר בעיקר משפלת יהודה אך גם מהגליל התחתון.³⁶ בשולי המנזר בח'רבת א-שביכה נתגלה קבר חצוב עם מקמרים ובו שלדים של גברים נשים וילדים וערמת גולגולות.³⁷

בקרבת כמה אתרים – המנזר בחורבת בתה, בחורבת כברה ובחורבת כנס – נתגלו קברים חצובים בסלע, האופייניים לתקופה הביזנטית. גם בחורבת קסיר ובחורבת ביר, עוד שני מנזרים משוערים בגליל המערבי, נחשפו קברים חצובים ובהם חרוטות של צלבים על הקירות.³⁸ הימצאותם של קברים חצובים מטיפוסים המוכרים מבתי קברות כפריים מהתקופה הביזנטית, סביב המנזרים וגם בתוכם (כמו בשלומי), מחזקת את דעתנו בדבר הזיקה שבין האוכלוסייה הכפרית לכין הנזירים שישבו בתוכה ובקרבתה.³⁹

32 הירשפלד (לעיל, הערה 8), עמ' 286–298.

33 V. Tzaferis, 'The Excavation of Kursi-Gergesa, *Atiqot*, 16 (1983), p. 13

34 י' פלג, 'מנזר דיר חג'לה ובית הקברות הסמוך לו', חפירות ותגליות בשומרון, 9 (תשס"ט), עמ' 180–189.

35 מ' אביעם, 'חמישה אתרים כנסייתיים בגליל העליון המערבי', גל (לעיל, הערה 12), עמ' 205–209.

36 ק' דופן, 'חפירות שלומי', מ' ידעיה (עורך), קדמוניות הגליל המערבי, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 485–502.

37 מ' אביעם, 'לשאלת אופיו של היישוב בח'רבת אל-שביכה', גל (לעיל, הערה 12), עמ' 347. קבורה – של גברים, נשים וילדים – בתחומו של מנזר יכולה להיות מוסברת בקשר שבין הנזירים לכפריים, כפי שנציע בהמשך. גולדפוס הציע שמי שנקברו שם היו מייסדים ותורמים של המנזר ובני משפחותיהם. שני הסברים אלה מבוססים על זיקה בין היישוב למנזר. וראו: H. Goldfus, 'Tombs and Burials in Churches and Monasteries of Byzantine Palestine (324–628 A.D.)', Ph.D. diss., Princeton University, 1997, pp. 174–175.

38 צ' לדרמן ומ' אביעם, 'קברים חצובים מן התקופה הביזנטית בחבל תפן', עתיקות, 33 (תשנ"ח), עמ' 137–149.

39 בשפלת יהודה נמצאו מקבילות לתופעה זו: בשולי חורבת בית-לוייה נחפרו שרידי מנזר שכללו כנסייה, חדרים, בית בד וגת, ובסמוך למנזר נחפרה מערת קבורה ובה חדר מרכזי ושלושה קברי ארקוסוליה, סוג קברים שהיה נפוץ בתקופות הרומית והביזנטית בערים ובכפרים באזור; מעל כוכי הקבורה היו צלבים, והחופרים זיהו את מערת הקבורה כחלק ממכלול המנזר. סמוך למכלול המנזר לא נמצאו עוד קברים שאפשר לראות בהם קברי נזירים. ראו: J. Patrick & Y. Tzafrir, 'A Byzantine Church Complex at Horvat Beit Loya', צפריד (לעיל, הערה 6), עמ' 265–272. גם במנזר הקטן שווהה בח'רבת א-חלסה נתגלה מחוץ לקיר הדרומי של המנזר קבר חצוב בעל מקמרים. ראו: ד' עמית, 'ח'ירבת אום חלסה – מנזר נוסף במדבר דף', מיו"ש, 1 (תשנ"ו), עמ' 259–270.

כתובות

בכתובות רבות בכנסיות כפריות ובמנזרים ברחבי פלסטינה נזכרו אבות מנזר שנשאו גם את התואר פרסביטרוס, כלומר כומר. אבות מנזרים אלו ניהלו את הטקסים בכנסיית המנזר ואולי גם בכפר הסמוך אם לא היו בו אנשי כמורה.⁴⁰

בכתובות שנתגלו בחורבת כנס לא נזכרו פרסביטרים אלא רק דיאקונים. גם בכתובת במנזר בח'רבת א־שביכה, שנזכרו בה המטרופוליטס אנסטסיוס ואב המנזר (הגומנוס) פרוקופיוס, לא נזכרו פרסביטרים אלא רק דיאקונים, וכך גם בכתובת במנזר בשלומי, שהופיע בה שמו של תומס אב המנזר ללא פרסביטרוס.⁴¹

מאחר שבכתובות שנתגלו עד היום במנזרי הגליל המערבי לא נזכרו פרסביטרים, מסתבר כי הפולחן בכנסיות המנזרים נוהל על ידי כמרים שבאו מהכפר הסמוך. במקרה של כרמיאל הדבר עולה באופן ברור מהכתובות שנתגלו בכפר של חורבת בתה, שנזכרו בהן כאמור פרסביטרים, לצד בעלי

כתובת ברצפת הכנסייה במנזר, חורבת כנס

40 י' אשכנזי, אם הכנסיות כולן: כנסיית ירושלים מראשיתה ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשס"ט, עמ' 257-258.
 41 לכתובות מח'רבת א־שביכה ראו: צפריס (לעיל, הערה 12). לממצא משלומי ראו: דופן, חווה ביזנטית (לעיל, הערה 6).

דרגות נוספות בהייררכיה הכנסייתית. אנו רואים בכך ביטוי לקשר הדוק בין הכפר לקהילת הנזירים במנזרים שסבבו אותו.

השמות בכתובות שבכנסיות כרמיאל, כמו במנזרים ובכנסיות אחרות בגליל המערבי, נחלקים שווה בשווה פחות או יותר בין שמות שמיים לשמות יווניים-לטיניים. בכתובות של חורבת בתה נזכרו שמות יווניים כמו מקסימוס, פרוקופיוס ותאודורוס עם שמות ממקור שמי כמו יוקלטס, אפאס וברכיוס. בחורבת כנס – שזיהינו כאמור כמנזר – רוב השמות בכתובת הגדולה בנרתקס הם שמיים (זוסוס, חלוס, מאכוס, אבודמוס, אבודוס). נתון זה עשוי אולי להעיד על שימור מסורת פניקית-סורית בכפר זה ובמנזרים שסביבו, כפי שעולה אולי גם משלוש כתובות סוריות שנחשפו בכפרים אחרים בגליל המערבי.⁴²

הגורמים שעיצבו את המרכז הנזירי בכרמיאל

גאוגרפיה פיזית

בגבעות שעליהן בנויה העיר כרמיאל אין ולו נביעה קבועה אחת של מים. לעומת זאת בשטח שממזרח לכרמיאל, בכפרים העתיקים נחף, ראמה, צלמון, חזון ומגאר, התבסס היישוב על מעיינות. עם זאת כמות הגשם היורדת במרחב זה – כ-600 מ"מ בממוצע רב שנתי – מאפשרת לאגור בבורות ובמאגרים חצובים ובנויים מים בכמות המספיקה למחיית האדם וחיות הבית.⁴³ היישובים העתיקים בצפון בקעת בית-הכרם שוכנים על גבעות קירטון, המאפשר חציבה נוחה של בורות מים, והן מתנשאות מעל השטחים החקלאיים של היישובים ולאורך דרך שעברה בשולי הבקעה.

הכפרים העתיקים שבחורבת בתה, בחורבת גילון ממערב לכרמיאל ובחורבת מחוז מצפון לכרמיאל, נוסדו בתקופה הביזנטית, על גבעות ושלוחות שלא היו מיושבות לפני כן.⁴⁴ הגידול במספר מקומות היישוב בגליל המערבי בתקופה הביזנטית קשור כאמור לפריחה כלכלית שנבעה מגורמים מקומיים וגלובליים. בשעה שהייתה כדאיות כלכלית להרחיב את שטחי החקלאות (כרמי זית וגפן), הושקע מאמץ בפיתוח ובסיקול גם בשטחים שהקרקע בהם טרשית, ובהתאם לזה נבנו כפרים ומנזרים ממערב ומצפון לריכוז היישובים של בקעת בית-הכרם.

42 על הכתובות הסוריות מהגליל המערבי ראו: A. Jacques, 'A Palestinian-Syriac Inscription in the Mosaic Pavement at Evron', *Eretz Israel*, 19 (1987), pp. 54–56; C. Dauphin, 'Cronique archéologique. Shlomi', *RB*, 85 (1978), pp. 108–109

43 צ' גת ופ' צ'צ'יק, 'אקלים הגליל', א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, א, חיפה 1983, עמ' 81.

44 חורבת גילון נמצאת כ-7 ק"מ ממערב לכרמיאל, גרן ציין כי ראה במקום שרידי מבנים אך לא זיהה כנסייה. ראו: גרן (לעיל, הערה 4), עמ' 297. בסקר שנערך במקום נמצאו חרסים מהתקופה הביזנטית ומימי הביניים ואותרה כנסייה קטנה בדרום היישוב. ראו: M. Aviam, 'Recent Excavations and Surveys of Churches and Monasteries in Western Galilee', בויטיני, די סגני וחורפוקווה (לעיל, הערה 6), עמ' 41–59. על הר גילון, שמעל חורבת גילון, פזורות עשרות גתות, ולפיכך ייתכן שההתיישבות הכפרית על ההר הזה בתקופה הביזנטית לא הייתה שונה מזו שאפיינה את המרחב של העיר כרמיאל או של חורבת מחוז שמצפון לבקעת בית-הכרם.

גאוגרפיה קדושה

חורבת בתה והמנזרים שסביבה מרוחקים מדרכי הצליינים לארץ הקודש ומן המקומות הקדושים שבמזרח הגליל התחתון (טבחה, כפר-נחום, נצרת, קנה והר תבור). בתיאוריהם של עולי רגל, גם אלו שבאו מצור דרך עכו, נאמר שהם פנו לנצרת ולא עברו דרך בקעת בית-הכרם לכנרת.⁴⁵ לפיכך שלא כמרכזי הנזירות בירושלים ובמדברה, שמשכו אליהם 'אנשים קדושים' מכל רחבי העולם הרומי, נראה שרוב הנזירים שהתיישבו במנזרים במרחב זה באו מקרב האוכלוסייה הכפרית הגלילית, אם כי אין בידינו עדות חד-משמעית לכך. יתר על כן, אין זה אזור מדברי, ולכן לא סביר שהתפתחה בו תנועה אנאכורטית, תנועה של נזירים מתבודדים, כפי שהתפתחה במצרים, בסוריה, במסופוטמיה ובקפדוקיה, ששם עזבו אנשים את המרכזים הכפריים והעירוניים ויצאו לחיי התבודדות וסגפנות. לפיכך עלינו לחפש סיבות אחרות להתפתחותו של המרכז הנזירי בגליל המערבי בכלל ובאזור כרמיאל בפרט.

ניצור

חלקם של הנזירים בהפצת הנצרות באזורים המרוחקים של האימפריה ובמחוזות הכפריים נלמד ונחקר רבות. מקובל לראות בנזירים חיל חלוץ של הכנסייה במאמציה לניצור האוכלוסייה במרחבים אלה ואף מחוץ לגבולות האימפריה.⁴⁶ אוכלוסיית הגליל המערבי, שהייתה מיווננת במידה זו או אחרת, נחשפה אל הנצרות בתהליך שהחל במאה הרביעית, ושהלך והתעצם ממחציתה השנייה של המאה. ממת הגליל הנוצרי עולה בכירור שתהליך הניצור התחולל באזור היישוב הפגני בגליל המערבי. אחת הערים הראשונות בארץ-ישראל שהיו בה קהילה נוצרית ובישוף, עוד לפני ועידת ניקיאה, שהתכנסה בשנת 325, הייתה עכו-פטולמאיס.⁴⁷ הכנסייה הקדומה ביותר שנחשפה עד כה בגליל המערבי, הכנסייה בעברון, תוארכה לסוף המאה הרביעית, ויש בכך להעיד על התפשטות הקהילות הנוצריות ברחבי האזור,⁴⁸ ובמאה החמישית נוסדו באזור זה לא מעט כפרים חדשים נוצריים. מכל מקום עד סוף ימי השלטון הנוצרי נשאר מזרח הגליל העליון יהודי, בעוד מערבו הפך כולו לנוצרי.⁴⁹

אפשר שייסודם של חלק ממנזרי הגליל היה תוצאה של תהליך הניצור, שכן בתחילת המאה החמישית קרא אב הכנסייה יוחנן כריסוסטומוס לבעלי הקרקעות בפאתי אנטיוכיה לבנות מנזרים על אדמותיהם כאמצעי לניצור האוכלוסייה הכפרית בסביבתם.⁵⁰ תופעה דומה משתקפת אולי בכמה

45 ראו את מפת מסעו של הנוסע מפיאצ'נוז בסוף המאה השישית: J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, p. 80

46 W.H.C. Frend, 'The Monks and the Survival of the East Roman Empire in the Fifth Century', *Past and Present*, 54 (1972), pp. 4-24

47 י' גייגר, 'התפשטות הנצרות בארץ-ישראל מראשיתה עד ימי יוליאנוס', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 223.

48 צפרים (לעיל, הערה 14), עמ' 129-134.

49 M. Aviam, *Jews, Pagans and Christians in the Galilee*, Rochester 2004, pp. 202-204

50 Johannes Chrysostomos, *Acta apostolorum homilium* 18 (ed. J.P. Migne [PG, 60], cols.147-150)

אתרים בגליל המערבי שזוהו כמנזרים, ושהוקמו על קרקע בתולה.⁵¹ נראה שלמנזרים אלה היה תפקיד חשוב בהפצת הנצרות בקרב האוכלוסייה הפגנית, אבל במקרה של מנזרי כרמיאל נראה שפניהם פנו דווקא מזרחה, אל עבר היישוב היהודי. כנסיות ומנזרים נבנו במקומות הקדושים לנצרות בגליל התחתון, בלב היישוב היהודי, וכמה מהכנסיות החשובות ביותר נבנו בתוך כפרים יהודיים (נצרת, כפר-נחום).⁵² מאחר שחורבת בתה יוצאת דופן בהיותה כפר מבוצר, וגם ריכוז המנזרים סביבה חריג, אנו מציעים שהמרכז הנזירי בכרמיאל התפתח בגלל קרבתו לגבול שבין היישוב הנוצרי ליישוב היהודי וכדי לעבות את היישוב הנוצרי באזור הזה. יש עדויות לקיומם של יישובים יהודיים ממזרח לכרמיאל: בסאג'ור התגלתה מערת קבורה ובה גלוסקמה, ובראמה התגלה משקוף של בית כנסת.⁵³ בעת האחרונה נראים ניצנים ראשונים של מחקר ההשפעות ההדדיות בין התנועה הנזירית לקהילות היהודיות שבסביבת המנזרים. הקרבה שבין מנזרי כרמיאל ליישוב היהודי, ששוליו המערביים משיקים ליישוב הנוצרי בכרמיאל, אפשר שעוררה לא רק אנטגוניזם אלא גם השפעות הדדיות.⁵⁴

חקיקה

שורה של חוקים שנחקקו מימי תאודוסיוס הראשון, בסוף המאה הרביעית, ועד ימי יוסטיניאנוס, באמצע המאה השישית, עיצבו את דמותה ומעמדה של הכנסייה במרחב הציבורי. החקיקה האזרחית נגעה בהיבטים שונים כחי היום יום, וככלל היא הייתה נוחה לאינטרסים של הכנסייה. אמנם לעתים הגבילה החקיקה את כוחה של הכנסייה במוסדות העירוניים, הפרובינקיאליים והאימפריאליים, אך בדרך כלל חיזקה את מעמדה בערים ובאזורים הכפריים. למשל חוקים שפטרו את אנשי הכנסייה מהיטלים אזרחיים ומעבודות ציבוריות (ליטורגיות),⁵⁵ עודדו חילונים להצטרף למערכת הכנסייתית, בייחוד באזורים הכפריים. אפשר שזו הסיבה למספרם הגדול של בעלי דרגות ותפקידים במערכת הכנסייתית בכפרי הגליל, כפי שעולה מהכתובות שנתגלו בכנסיות של חורבת בתה וחורבת כנס בכרמיאל, וכן מאלה שנתגלו בכפרים אחרים בגליל, כמו עברון וחורבת חשק.⁵⁶ בצד המצטרפים אל הכנסייה העירונית והכפרית היו כנראה לא מעטים שביקשו להצטרף אל המנזרים. ההצטרפות של

51 מ' אביעם, 'שרידי כנסיות ומנזרים בגליל המערבי', קדמוניות, כח (תשנ"ה), עמ' 57-59.
 52 B. Bagatti, *Excavations in Nazareth*, Jerusalem 1969, pp. 77-218; V. Corbo, 'The Church of the House of St. Peter at Capernaum', *צפיר* (לעיל, הערה 6), עמ' 71-76.
 53 לממצא מסג'ור ראו: E. Brown, C. Dauphin & G. Hadas, 'A Rock-cut Tomb at Sajur', *Atiqot*, 25 (1994), pp. 103-115.
 54 לממצא מראמה ראו: 'נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 33-34.
 55 מחקרה של בריאשר סיגל על השפעות של הספרות הנזירית על הספרות התלמודית, אף שהוא עוסק בבבל, יכול לרמוז על השפעות דומות שעשויות היו להתקיים באזורי המגע שבין האוכלוסייה היהודית למנזרים בארץ-ישראל. ראו: מ' בריאשר סיגל, 'הפיכת רב לנזיר: הרקע למסורות ר' שמעון בר יוחאי במערה', *ציון*, עו (תשע"א), עמ' 279-304.
 56 קורקס תאודוסיאנוס, 18, 16, 11 (שנת 390); 16, 3, 1 (שנת 409); 15, 3, 6 (שנת 423). ראו: *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, eds. Th. Mommsen & P.M. Meyer, Berlin 1905.
 56 לכתובות מעברון ראו לעיל, הערה 14. לכתובות מחורבת חשק ראו: L. Di Segni, 'Horvat Hesheq: The Inscriptions', G.C. Bottini, L. Di Segni & E. Alliata (eds.), *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries*, Jerusalem 1990, pp. 379-387.

כפריים, בעיקר אריסים, למנזרים שחררה אותם ממעמדם הנחות, אך כנראה פגעה בבעלי האדמות, ועל כן היה צורך בחקיקת חוקים מיוחדים שימנעו מאריסים ומאיכרים חופשיים להצטרף למנזר לפני שקיבלו את הסכמת בעל הקרקע (במקרה של אריסים) או לפני ששילמו את חובותיהם (במקרה של איכרים חופשיים):

בהתאם לחוקים קודמים אנו מצוים שכל הצטרפות של צמית [adscripticius] לאנשי הכנסייה [sociari] [clericorum] לא תהיה בתוקף אלא אם כן ניתנה הסכמתו של בעל האדמה שאליה מוצמת האריס, ואנו מצוים שיהיה בסמכותם של הבעלים הנזכרים לממש את כל זכויותיהם על האריסים האמורים שלא קיבלו את הסכמתם למינוי, כמו באשר לשאר האריסים [coloni] היושבים על האדמה הזאת. אנו מצוים שאותו חוק יחול גם על איכרים [agricolis] הכבולים בחווי חכירה ושואפים לחיי התבודדות [solitariam vitam], ושהקדישו את עצמם למנזר כלשהו בניגוד לרצון ארונם.⁵⁷

החקיקה החוזרת ונשנית של חוק כזה במאה החמישית והשישית, מלמדת שהצטרפות כפריים למנזרים הייתה תופעה נפוצה למדי וכן שהחוק לא קיים, ועל כן היה צורך לחזור עליו. חוק זה ואחרים כיוצא בו לא נועדו להצר את צעדיהם של החפצים להצטרף למנזר, אלא להגן על בעלי הקרקעות. ככלל עורדה המדיניות הקיסרית את המנזרים ודאגה לחזק את מעמדם ואת כלכלתם.⁵⁸ המדיניות האוהדת של הממשל הקיסרי כלפי תנועת הנזירות היא אולי חלק מההסבר לתפוצתם הגדולה של המנזרים בגליל המערבי בכלל (כשלושים מנזרים) ובאזור כרמיאל בפרט במאות החמישית והשישית, אלא שלא די היה בחקיקה כדי לגרום לאנשים רבים לעזוב את בתיהם ומשפחותיהם בכפר ולחיות חיי נזירות. נדרש גם שינוי במערך הקרקעי כדי לחולל את השינוי שחל בנוף הגלילי בשלהי העת העתיקה.

שינויים אגרריים וכלכליים

עד לפני כמה עשרות שנים סברו רוב חוקרי האימפריה הרומית המאוחרת שהחל במאה הרביעית חלה ירידה ברווחיות של החקלאות כתוצאה מהגדלת נטל המס, ושהדבר גרם לנטישת אדמות חקלאיות ולהצטמצמות האוכלוסייה הכפרית.⁵⁹ בשנים האחרונות החלו חוקרים לנקוט גישה ביקורתית

57 זו חזרה של הקיסר זנון בשנת 484 (קודקס יוסטיניאנוס I, 3, 36 [Corpus Iuris Civilis, II: Codex Iustinianus, ed. P. Krüger, Berlin 1929]) על חקיקה קודמת של תאודוסיוס השני משנת 409 (קודקס יוסטיניאנוס I, 3, 16). גם יוסטיניאנוס ראה לנכון לשוב על חקיקה זו באמצע המאה השישית (נובלות 123, 7 [Corpus Iuris Civilis, III, ed. R.] (Scholl, Berlin 1912)).

58 בהקשר זה אפשר להביא כדוגמה את החוק שחוקק יוסטיניאנוס שאסר על הורים לשלול מילדיהם את זכות הירושה אם החליטו להצטרף למנזר (קודקס יוסטיניאנוס, I, 3, 52 [מהדורת קריגר (שם)]).

59 לגישה זו ראו: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964, p. 812; Z. Safrai, *The Missing Century: Palestine in the Fifth Century: Growth and Decline*, Leuven 1998, pp. 98–99. I. Shatzman, 'Economic Conditions, Security Problems and the Deployment of the Army in Later Roman Palestine, Part I: Economy and Population', A.S. Levin & P. Pellegrini (eds.), *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest* (BAR, 1717), Oxford 2007, p. 187. גישתו של שצמן להשפעת השינויים הגאוגרפיים במערב על כלכלת ארץ-ישראל נראית לנו מתאימה יותר למציאות העולה מהממצא הארכאולוגי הנוצרי בגליל, כפי שננסה להראות בהמשך.

יותר כלפי המקורות הכתובים ככלי להבנת תהליכים כלכליים ולייחס חשיבות רבה יותר לממצא הארכאולוגי.⁶⁰

בסקרים הארכאולוגיים שנעשו באזור כרמיאל נמצא שכמעט כל חרסי השדה, כלומר חרסים שהגיעו לשדות תוך כדי זיבול, הם מהתקופה הביזנטית, ומכאן שהשטחים הללו לא היו מעובדים באינטנסיוויות לפני התקופה שאנו דנים בה.⁶¹ במאה הרביעית החלו הקיסרים ברפורמות אגרריות שמטרתן העיקרית הייתה להרחיב את שטחי האדמה המעובדים לצורך הגדלת ההכנסות ממסים. בתהליך זה הועברו לידיים פרטיות אדמות לא מעובדות (agri deserti) שהיו לפני כן אדמות הקיסר (res privatae) או אדמות הציבור (ager publicus).⁶² הקמת מנזרים הייתה דרך יעילה ונוחה לעבד מחדש אדמות חקלאיות שלא עובדו אם בגלל ריחוקן מהכפר ואם מסיבות אחרות. שיטה זו מוכרת למשל מסוריה – במישורים הגדולים שבין אנטיוכיה לחלב נבנו מנזרים רבים בפאתי הכפרים.⁶³

בעקבות הרפורמות האגרריות של השלטון גדלו השטחים המעובדים שהיו בידי איכרים חופשיים בכפרים ברחבי האימפריה, וכך גם בארץ-ישראל כנראה. אף על פי שהאיכר נדרש כעת לשלם יותר מסים על האדמה שעובד, בסופו של דבר נותרה בידיו יותר תוצרת, והכנסתו גדלה. כך היה גם באדמות הכנסייה: הכנסותיהם של המנזרים גדלו, היה בידיהם להעסיק יותר עובדים שכירים, להפיק יותר תוצרת ולהגדיל שוב את הכנסותיהם, יחד עם הגדלת ההכנסות בכפר הסמוך. בתקופה הנדונה חלה כאמור תנופה בהקמת מנזרים ברחבי הגליל המערבי בכלל ובתחומי כרמיאל בפרט, באזורים שלפני כן לא הייתה בהם התיישבות צפופה. בכמה מן האתרים שנחפרו יש עדות לקיום מבנים כלשהם כבר בשלהי המאה הרביעית או בתחילת החמישית. ייתכן שהקמתם של המנזרים הייתה תוצאה של הרפורמות האגרריות ושל העידוד שניתן בחקיקה הקיסרית להצטרפות אל שורות הכנסייה.

בחינת השינויים הכלכליים באגן הים התיכון במאות החמישית והשישית מלמדת על גורמים מקרו-כלכליים שהיו עשויים להשפיע על תהליכים מיקרו-כלכליים בגליל ובכלל זה על התפתחותו

60 לסיכום הגישה הביקורתית ולסקירה של מחקרים התומכים בגישה זו ראו: A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, London 1993, pp. 81–85

61 כך עולה מדבריהם של צוות סקר הגליל המערבי שערכו את הסקר באזור כרמיאל טרם בניית העיר. תופעה דומה נמצאה בחבל תפן, הסמוך לכרמיאל מצפון. בכל האזור לא הייתה התיישבות כפרית קודם לתקופה הביזנטית, ואילו בתקופה זו קמו באזור חמישה יישובים, ושניים מהם היו כנראה מנזרים. על ההתיישבות בחבל תפן ראו: לדרמן ואביעם (לעיל, הערה 38), עמ' 148.

62 על הרפורמה והשלכותיה ראו: Y. Hirschfeld, 'The Expansion of Rural Settlements during the Fourth–Fifth Centuries C.E. in Palestine', J. Lefort, C. Morrisson, & J.P. Sodini (eds.), *Les Villages dans l'empire Byzantine (IVe–Xve siècle)*, Paris 2005, pp. 533–534

63 על המנזרים בסוריה ראו: P. Escolan, *Monachisme et Église: Le monachisme Syrien du IVe au VIIe siècle*, Paris 1999, ועל המנזרים הכפריים וכלכלתם ראו: שם, עמ' 199–200. סיכום הממצא הארכאולוגי ממנזרי צפון-מערב סוריה ראו: C. Foss, 'The Near Eastern Countryside in Late Antiquity: A Review Article', J.H. Humphry (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (JRA Supplementary Series, 14), Ann Arbor 1995, pp. 213–235

של המרכז הנזירי בגליל המערבי ובתוכו בסביבת כרמיאל של היום.⁶⁴ כיבוש רומא בידי הוונדלים בשנת 410, כיבוש דרום גאליה בשנת 429 והקמת הממלכה הוונדלית בצפון אפריקה – כל אלה פגעו זמנית בכושר הייצור החקלאי המקומי. חקלאות זו, בדומה לזו שבמזרח אגן הים התיכון, נשענה בעיקר על גפנים ועל זיתים. זו ככל הנראה הסיבה לגידול הבולט בייבוא אמפורות מפניקיה ומפלסטינה לצפון אפריקה ולדרום גאליה בפרק הזמן שבין כיבושי הוונדלים לימי יוסטיניאנוס, באמצע המאה השישית.⁶⁵ מסתבר שבפרק זמן זה היה צורך להגביר את ייצור השמן והיין במזרח אגן הים התיכון כדי לספק את הביקוש הגדל במערבו. מחקרנו על נזירות הגליל המערבי ובתוכה נזירות אזור כרמיאל הוא נדבך נוסף על מסקנותיו של שון קינגסלי במחקריו על כלכלת אגן הים התיכון בשלהי העת העתיקה. המנזרים באזור כרמיאל הוקמו מסיבות מקומיות, בהתאם למדיניות כנסייתית וכחלק מהתפשטות הנזירות במרחב; הם ניצלו את הנתונים הכלכליים המשתנים ברחבי אגן הים התיכון, הכשירו שטחים, נטעו כרמי גפן וזית, הקימו גתות ובתי בר, והיו שותפים לייצוא המתרחב של יין ושמן; ובתוך כך נעזרו ביתרונות החקיקה האזרחית, שעודדה הקמת מנזרים וניצול שטחי קרקע לא מעובדים.

מנזר וכפר בגליל: דיון

ממחקרים שנעשו על מנזרים באזורים כפריים בסוריה ובאסיה הקטנה עולה כי לנזירים היה מעמד מיוחד בקרב האוכלוסייה הכפרית.⁶⁶ מישל קפלן הביא דוגמאות מסוריה ובאסיה הקטנה לנזירים שחיו בכפר, ריפאו, תמכו בנזקים, וניהלו את הטקסים בקהילות המקומיות.⁶⁷ שלא כמו הנזירים בירושלים ובמדבר יהודה, שרבים מהם באו מחוץ לפלסטינה כדי להתבודד במדבר של העיר הקדושה, הנזירים הכפריים בחלקים אחרים של ארץ-ישראל, כמו שפלת יהודה והגליל, באו ברובם מהכפרים עצמם. עם הצטרפותם למנזר הם התנתקו אולי מחיי משפחה ומחיי אישות, אבל לא בהכרח מחיי הקהילה הכפרית.⁶⁸ התיישבות נזירית בכפרים או לידם מוכרת גם מאזורים אחרים בארץ-ישראל: סמוך לכפר בריכא (היום הכפר בני-נעים) היה מנזר שהקים סווריאנוס, אחד מתלמידיו הראשונים של סבאס (כנראה בח'רבת א-דיר);⁶⁹ נזירים ישבו בכפר פלאה, בסביבת

64 על השינויים ראו: S. Kingsley & M. Decker, 'New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange: An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity', S. Kingsley & M. Decker (eds.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999*, Oxford 2001, p. 2

65 על הגידול בייבוא כלי קיבול מהמזרח ראו: S. Kingsley, 'The Economic Impact of the Palestinian Wine Trade in Late Antiquity', *Late Antiquity* (שם), עמ' 57.

66 P. Brown, 'The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity', *JRS*, 61 (1971), pp. 80–101; M. Kaplan, 'Le saint, le village et la cité', C. Jolivet-Levi et al. (eds.), *Les saints et leur sanctuaire*, Paris 1993, pp. 81–94; אסקולן (לעיל, הערה 63), עמ' 58–46.

67 קפלן (שם), עמ' 84.

68 סקירה קצרה על מנזרים באזורים כפריים בארץ-ישראל ראו: ד' בר, ומלאו את הארץ: ההתיישבות בארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית 135–640 לסה"נ, ירושלים תשס"ח, עמ' 153–156.

69 הירשפלד (לעיל, הערה 8), עמ' 119–122.

אשקלון,⁷⁰ וכן במגדל-תותא שליד עזה, שמשם בא הנזיר הילאריון;⁷¹ אבא ישעיהו, שבא ממצרים בשלהי המאה החמישית, ישב בכפר בית-דלתא, הסמוך למגדל-תותא;⁷² בכפר אפתוריה, שהיה ככל הנראה בסביבת קיסריה, היו שני מנזרים, אחד לנשים ואחד לגברים;⁷³ בכפר בית-נבארה שבבקעת הירדן ישבו נזירים;⁷⁴ ובכפר גנתה, מצפון לירושלים, כפר שהורישה אודוקיה לכנסיית ירושלים, ייסד בן הכפר פאולוס קוינוביון, מנזר שיתופי.⁷⁵

מקומם של הנזירים בקהילה הכפרית משתקף גם בכתובות בכנסיות כפריות רבות שנזכרו בהן נזירים ששירתו בתפקידים בכנסיית הכפר ואף עמדו בראשה. למשל בכתובת בכנסייה הצפונית בשבטה נזכר ארסניוס בן אברהם, נזיר ופרסביטרוס;⁷⁶ ובכתובת בכיסופים נזכר תאודורוס הנזיר, אב מנזר אליאס הקדוש, שהיה דיאקון ואוצר הכנסייה (פרמונריוס [paramonarios]) של הכנסייה במקום.⁷⁷

בניצנה, עיירה בדרך לסיני שחיו בה חיילים, נזירים וכפריים, נמצאו עדויות לקיום משותף של נזירים עם האוכלוסייה הכפרית והנוודית באזור. הדבר התבטא לא רק בהצטרפות של ערבים לאוכלוסיית המנזרים, אלא גם במערכת כלכלית משותפת של הנזירים והתושבים המקומיים. בפפירוס 45 נאמר כי פטריקיוס, אב מנזר סרגיוס הקדוש שבניצנה, הפקיד חפץ כלשהו (או סכום כסף) בידי זונאינוס, תושב כפר אחר בסביבה; הפפירוס הוא קבלה על ההפקדה שנמסרה לאותו כפרי, שהיה אנאלפבית.⁷⁸ בני האזור בנו את בני ניצנה, וכמה מהם הונצחו בכתובת קבורה שנזכרו בה פלוויס סרגיוס בן ויקטור הארכיטקט ואברהם בן אבו זונאינוס הקבלן.⁷⁹ דוגמאות אלה מלמדות על כפריים ונזירים שחיו יחדיו באזור נידח, ושהתמודדו יחד עם קשיי החיים במקום.

מנזרי כרמיאל, כמו יתר מנזרי הגליל המערבי, היו חלק מהנוף הכפרי.⁸⁰ בין שמקימי המנזר היו נזירים שבאו מהמגזר הכפרי,⁸¹ ובין שהוא שכן בקרבת הכפר על אדמות שלא עובדו לפני כן בידי תושביו, המסקנה היא לדעתנו שתושבי הכפר עבדו בחקלאות גם בעבור המנזרים, שהרי

70 Ioannes Rufus, *Vita Petri Iberi* (ed. R. Raabe, Leipzig 1895, p. 77)

71 שם, עמ' 100.

72 שם, עמ' 102.

73 Iohannes Rufus, *Pleruphoria* 71 (ed. F. Nau, [PO, 8, 1], Paris 1912, p. 126)

74 Ioannes Moschos, *Pratum Spirituale* 93 (ed. J.P. Migne [PG, 87, 3], col. 2952)

75 יוהנס רופוס, פלרופוריה 10 (מהדורת נאו ולעיל, הערה 173), עמ' 23; 20 (שם, עמ' 39-40).

76 A. Negev, *The Greek Inscriptions from the Negev*, Jerusalem 1981, no. 60; די סגני (לעיל, הערה 13), עמ' 845.

77 לדעת כהן הכנסייה הייתה כנסיית מנזר, ותאודורוס היה אב המנזר. ראו: ר' כהן, 'כנסייה ורצפות פסיפס ביזאנטיות ליד כיסופים', קדמוניות, יב (תש"ם), עמ' 19-24. לעומתו סברה די סגני שהכנסייה היא כנסייה כפרית, ושתאודורוס היה אב המנזר ששכן בקרבת הכפר אך לא בתוכו. לדבריה זו הייתה כנסייה כפרית קטנה שבראשה עמד דיאקון, והפרסביטרוס שקיים את טקסי התפילה בכנסייה זו בא אליה מיישוב סמוך או מהבישופות שאליה השתייכה הכנסייה הכפרית הזאת. ראו: די סגני (שם), עמ' 678-679.

78 C.J. Kraemer, *Excavations at Nessana, III: Non Literary Papyri*, Princeton 1958, p. 134, no. 45

79 G.E. Kirk & C.B. Welles, 'The Inscriptions', H.D. Colt (ed.), *Excavations at Nessana*, I, Jerusalem 1962, p. 166

80 על מקומם של המנזרים בנוף הכפרי ראו: J. Patrich, 'Monastic Landscapes', W. Bowden, L. Lavan & C. Machado (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leiden 2004, pp. 422-426

81 כפי שהציע גם בר (לעיל, הערה 68), עמ' 133-134.

כדי למסוק את הזיתים ולבצור ולדרוך את הענבים בשטחים החקלאיים של המנזר נזקקו הנזירים לתוספת כוח אדם. אנו מעריכים שבמנזרים הקטנים של כרמיאל, כמו חורבת זגג, היו כעשרה נזירים, שבגדול שבהם, חורבת קב, היו כשלושים נזירים, ושכסך הכול היו במרחב של כרמיאל כ־115 נזירים.

בכפרים דומים לחורבת בתה, ששטחם כ־15–20 דונם, הייתה בדרך כלל כנסייה אחת, על כן הצענו לראות בכנסייה שבחורבת כנס כנסיית מנזר. זאת ועוד, הוואדי המפריד בין חורבת בתה לחורבת כנס הקשה לקיים קשר יום יומי בין כנסייה זו לכפר. נראה לנו אפוא שכנסיית הכפר בחורבת בתה וכנסיית המנזר שבתחומו יכלו בהחלט לספק את הצרכים הליטורגיים של המאמינים. עם זאת יש לציין שבחפירת הכנסיות בחורבת בתה לא נמצא אגן טבילה, אך בחורבת כנס נחשף אגן כזה, ואולי יש ללמוד מכך שהנזירים במקום נתנו שירותי דת לתושבי הכפר הסמוך. זאת ועוד, יש יסוד לשער שתושבים מהכפר באו מדי פעם בפעם אל כנסיות המנזרים כדי לקבל סיוע רוחני מהאנשים הקדושים שחיו בהן.

המנזרים הגלייליים קמו בקרבת הכפרים, וגם אם היו עצמאיים מבחינה כלכלית, הם קיימו קשרים כלכליים וחברתיים עם הכפר שלידם. אנו מניחים שהיתרונות שבמעבר לחיי נזירות – גם אם לא היו כרוכים בהתבודדות ובסגפנות – היו העידוד של השלטון המרכזי בחקיקה תומכת וכן מעמד הנזירים כאנשים קדושים בעיני הקהילה הכפרית. המקור הכתוב היחיד שהזכיר חיי נזירות בגליל תומך במידה רבה בהנחה זו. מדובר באחת האנקדוטות של יוחנן מוסכוס, נזיר שחיבר אוסף אנקדוטות על חיי נזירים במזרח בתחילת המאה השביעית, שנקרא 'האחו הרוחני':

יש מחזו אחד בפניקיה הקרוי פטולמאיס, ובו כפר הנקרא כפראסימה. בכפר זה התגורר זקן גדול שהיה לו תלמיד בשם יוחנן, שגם שמו יצא למרחוק, בעיקר בשל צייתנותו. יום אחד שלח אותו הזקן בשליחות ונתן לו מעט לחם שיקיים אותו לאורך הדרך. יוחנן יצא לשליחות ואחריה שב אל המנזר והחזיר את הלחם לזקן.⁸² 'בני', אמר לו הזקן בהתבוננו בלחם, 'מדוע לא אכלת את הלחם שנתתי לך?'. 'סלח לי אבי', ענה לו יוחנן בהשתתחו לפני הזקן, 'אבל אתה לא בירכת אותי בשלחך אותי ולא אמרת לי שעלי לאכול מהלחם, לכן לא נגעתי בו'. האיש הזקן נדהם מתשובתו של האח, ובירך אותו. לאחר מותו של הזקן התענה האח ארבעים יום וקול מהשמים אמר לו: 'אם תניח ידיך על אדם חולה, הוא ירפא!'. למחרת, בהשגחה אלוהית, בא אליו אדם עם אשתו שחלתה בסרטן השד וביקש ממנו שירפא אותה. 'אני חוטא', אמר יוחנן, 'ואיני ראוי לבצע נסים שכאלה'. אבל האיש התעקש והתחנן לפניו וביקש שירחם על אשתו. לבסוף התרצה האח והניח את ידיו עליה, התווה את סימן הצלב על חזה, והיא הבריאה מיד. מאותו יום ואילך פעל האל רבות באמצעותו, לא רק בימי חייו אלא אפילו לאחר מותו.⁸³

איננו יודעים בוודאות היכן היה כפראסימה. היו שזיהו אותו עם הכפר סמיע שבחבל תפן, אולם לא נמצאו במקום שרידי יישוב מהתקופה הביזנטית. אפשר שמדובר בכפר סומאיי או ססאי, שנזכר

82 בטקסט לא נזכר מנזר, אולם לצורך הדיון הנחנו שהמקום בכפר שבו חי הזקן, ושממנו יצא הנזיר הצעיר ואלי חזר, ואולי אף המקום שבו התגורר אחרי מותו של הזקן, היה מנזר. עם זאת ייתכן שמדובר בנזירים שלא התגוררו במנזר אלא חיו בתוך הכפר.

83 תרגום מתוך: (Ioannes Moschus, *Pratum Spirituale* 56 (ed. J.P. Migne [PG, 87, 3], cols. 2909–2912)

בתלמוד הבבלי ככפר הנמצא בין עכו לציפורי, ושמקובל לזהותו עם חורבת סאסי (סעסע), ממזרח לקריית-אתא; נמצאו שם שרידי מבנים וחרסים מהתקופה הביזנטית, אבל לא נעשתה חפירה ארכאולוגית.⁸⁴ מכל מקום נראה שאנקדוטה זו מתאימה לנזירות בנוף הגלילי. אב המנזר לא נמנה עם אבות הנזירות הגדולים בזמנו, שאם לא כן היה מוסכוס מזכיר את שמו. הוא ותלמידו התגוררו בכפר או במנזר – אולי במנזר קטן ליד כפר – שהשתלב היטב בנוף הכפר, ולכן אין לו ציון נפרד באנקדוטה. זוהי אנקדוטה אחת ויחידה שסיפר מוסכוס על חיי נזירות בגליל לעומת עשרות אנקדוטות על נזירים ומנזרים בסוריה, במצרים, בפלסטינה ובערביה.

האזכור היחיד של נזירים בגליל אצל מוסכוס והמידע המצומצם שאפשר לדלות מהכתובות המעטות במנזרי הגליל, מתיישבים עם המידע הרב ביחס שיש לנו על המרכזים הנזיריים בשפלה ובנגב. בגליל, כמו במרכזים אלה, היו הנזירים נטועים בתוך סביבתם הכפרית וקיימו יחסי גומלין עם הכפרים שלידם או שבתוכם ישבו. היעדרותם של פרסביטרים מהמנזרים בגליל מצד אחד והימצאותם בכפרים מן הצד האחר מחזקות את הרושם שהכפר והמנזר בגליל היו חלק ממרקם התיישבותי אחד. דגם האיש הקדוש שגיבש פיטר בראון, ושהייתה לו השפעה רבה על מחקר הנזירות בשלהי העת העתיקה, העמיד את דמותו של הנזיר במרכז החברה הנוצרית, בייחוד החברה הכפרית, במחוזות המזרחיים של האימפריה. בראון השתמש במקורות הפטריסטיים ובפרט בחיבוריו של תאודורטוס מקירוס, שכתב היסטוריה של הנזירים בסוריה, ושיחבוריו ציירו תמונה רחבה ומעמיקה של הנזירות שם במאות הרביעית והחמישית. לדעת בראון הנזיר נתפס בעיני האוכלוסייה המקומית, בעיקר הכפרית, כמנהיג כריזמטי שהחליף את הפטרון הרומי, שמעמדו הלך ונסדק בעקבות המשברים באימפריה המאוחרת. הנזיר היה המנהיג החדש, שצמח בחברה הכפרית, ועצמתו כמנהיג נבעה מקדושתו.⁸⁵

אילו היינו נשענים אך ורק על המקורות הספרותיים, כלומר האנקדוטה אצל מוסכוס לנוכח שפע הספרות שהבליטה את תופעת האיש הקדוש במרחב הכפרי, היינו עשויים להגיע למסקנה שלא היו במערב הגליל מנזרים. אלא שבממצא הארכאולוגי מסקרים ומחפירות במערב הגליל יש עדויות לקיומה של התיישבות נזירית נרחבת. המסקנה המתבקשת היא שפועלם של הנזירים הגליליים כאנשים קדושים לא זכה לפרסום שהותיר את חותמו בספרות. נראה כי רצונן של הקהילות הכפריות בגליל בכלל ובכפר של חורבת בתה בפרט שאנשים קדושים ישכנו בקרבתן, בשילוב ההיבטים הכלכליים-החברתיים שהוצגו במחקר זה, יש בהם כדי להסביר את התפתחותה של הנזירות במרחב זה.

84 לזיהוי עם הכפר סמיע שבגליל המערבי ראו: B. Bagatti, *Ancient Christian Villages of Galilee*, Jerusalem 2001, pp. 167–168. לזיהוי עם חורבת סעסע ראו: אביעם (לעיל, הערה 35), עמ' 173–174. עיינו גם: Y. Tsafir, L. Di Segni &

J. Green, *Tabula Imperii Romani: Iudaea, Palaestina*: Jerusalem 1994, p. 97

85 בראון (לעיל, הערה 66), עמ' 86–87. כמה שנים מאוחר יותר חידר בראון את התוזה שלו בדבר מקומו של האיש הקדוש בחברה ושם דגש רב יותר על הקשר של הנזיר לחברה ועל מנהיגותו שנובעת ממעמדו בתוך החברה ולא מהיותו איש מופת מנותק. ראו: P. Brown, 'The Saint as Exemplar in Late Antiquity', *Representations*, 1 (1983), pp. 1–25.

מנזרי כרמיאל

שם המנזר	כנסייה	גודל הכנסייה	מתקנים חקלאיים	גודל האתר	חדרי נזירים	מספר נזירים משוער	קברים בסביבה	הערות
חורבת בתה	קפלה	לא פורסם	בית בד	500 מ"ר	+	10	?	
חורבת כנס	בסיליקה	15x28 מ'		1,000 מ"ר	+	15	+	קברים מתחת לרצפה
חורבת זגג	קפלה	4.5x8 מ'	בית בד וגת	500 מ"ר	+	10	?	
חורבת קב	בסיליקה	10x10 מ'	בית בד וגת	3,000 מ"ר לפחות	+	30	?	רוב האתר נהרס בעבודות עפר
חורבת כברה	אינן תכנית			2,000 מ"ר	?	20	+	אתר לא חפור
חורבת מדרסה	אינן תכנית		בית בד	2,000 מ"ר	?	20	+	אתר לא חפור
גבעת זקיף	אינן תכנית			500 מ"ר	?	10	?	אתר לא חפור